ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ - ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΥΠ.ΠΟ.Τ. - 28η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΚΡΗΤΗΣ 1

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ 1ΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ
ΡΕΘΥΜΝΟ, 28-30 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2008

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:
ΜΙΧΑΛΗΣ ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ
ΙΡΙΣ ΤΖΑΧΙΛΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ
ΡΕΘΥΜΝΟ 2010

Προανακτορικη Ταφικη Βραχοσκεπη στον Πετρα Σητειας - Πρωτη Ανακοινωση

Τσιποπουλου Μεταξια

Η μινωική πόλη και το ανάκτορο του Πετρά* έχουν πλέον ενταχθεί στη διεθνή βιβλιογραφία[1]. Μετά το 2000 η συστηματική ανασκαφή διακόπηκε και προχωρούμε εντατικά στην ολοκλήρωση της συντήρησης και τη μελέτη για τις τελικές δημοσιεύσεις.

Το γεγονός, όμως, ότι ο αρχαιολογικός χώρος βρίσκεται πολύ κοντά στην πόλη της Σητείας, σε περιοχή με οικιστικό και τουριστικό ενδιαφέρον, μας υποχρέωσε στη συνέχιση των ανασκαφών στον 21° αι., σε ιδιωτικά οικόπεδα και κτήματα, με δοκιμαστικό χαρακτήρα πλέον, αλλά πάντα με ιδιαίτερα ενδιαφέροντα, νέα ευρήματα. Σημαντικότατο είναι το προανακτορικό νεκροταφείο του Πετρά, το οποίο παρουσιάσθηκε σε προκαταρκτική μορφή στο Κρητολογικό Συνέδριο των Χανίων (Τσιποπούλου 1990) και σε ένα μινωικό σεμινάριο στην Αθήνα (Τσιποπούλου 2007) και βρίσκεται στο λόφο Κεφάλα, ακριβώς ανατολικά της μινωικής πόλης (εικ. 1).

Το προανακτορικό νεκροταφείο στο Λόφο ΙΙ (ή Κεφάλα) του Πετρά, ανασκάπτεται από το 2004 για τέσσερις ανασκαφικές περιόδους (2004-2006 και 2009). Η ανασκαφή βρίσκεται ακόμα εν εξελίξει και, δυστυχώς, το γεγονός ότι ο χαρακτήρας της είναι δοκιμαστικός και η συνέχισή της μέχρι το 2009 εξαρτιόταν αποκλειστικά από τις πενιχρές πιστώσεις του ΥΠ.ΠΟ. προς την ΚΔ' Ε.Π.Κ.Α., έχει σημαντικά καθυστερήσει την πρόοδό της. Από το 2009 η ανασκαφή συνεχίζεται με την υποστήριξη του INSTAP. Αντίστοιχα, η συντήρηση και μελέτη των ευρημάτων, που γίνεται στο Κέντρο Μελέτης Ανατολικής Κρήτης του INSTAP, έχει αρκετά προχωρήσει, αλλά δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί.

Το 1986 και το 1990 στην εντατική, επιφανειακή έρευνα της ευρύτερης περιοχής του Πετρά, εντοπίσθηκαν σημαντικά λείψανα στην κορυφή και τις πλαγιές του λόφου Κεφάλα (Τσιποπούλου 1990). Στη βορειοανατολική και τη νοτιοανατολική πλαγιά του σώζονταν ίχνη κατοίκησης της τελικής Νεολιθικής, συγκεκριμένα όστρακα και μεγάλη ποσότητα οψιανών. Επίσης, σχεδόν στην κορυφή του λόφου είχαν ταυτισθεί ΥΜ ΙΙΙ κατάλοιπα, που περιελάμβαναν τοίχους, καλής ποιότητας κεραμική και έναν ΥΜ ΙΙΙΑ σφραγιδόλιθο. Αυτά τα μετα-ανακτορικά λείψανα συνδέονται πιθανότατα με νεκροταφείο, συλημένο παλαιότερα, που βρισκόταν στο Λόφο ΙΙΙ της επιφανειακής έρευνας, από το οποίο έχουν διασωθεί μερικές λάρνακες, σήμερα στα Μουσεία Αγίου Νικολάου και Σητείας, καθώς και σε ιδιωτικές συλλογές και μουσεία του εξωτερικού. Το τοπικό αυτό εργαστήριο λαρνάκων μελετήθηκε και δημοσιεύθηκε από τη

* Θερμότατες ευχαριστίες στους συνεργάτες της ανασκαφής Πετρά, τον αρχαιολόγο Δρ. Γιάννη Παπαδάτο, την συντηρήτρια κ. Κλειώ Ζερβάκη, και την αρχαιολόγο κ. Γαρυφαλιά Κωστοπούλου. Για την υποστήριξη στην ανασκαφή, τη συντήρηση των ευρημάτων, τη στερέωση των αρχιτεκτονικών λειψάνων και τη μελέτη, επιθυμώ να ευχαριστήσω θερμότατα και από αυτήν τη θέση το INSTAP και ιδιαίτερα τον καθηγητή P.P. Betancourt.

[1] Βλ.: Tsipopoulou (2007β), με παλαιότερη βιβλιογραφία.

γράφουσα, σε συνεργασία με τη Δρ. Lucia Vagnetti, πριν μερικά χρόνια (Tsipopoulou & Vagnetti 1997).

Πρόσφατα, σε δοκιμαστικές ανασκαφές τριών ιδιοκτησιών, ήρθαν στο φως ιδιαίτερης σημασίας ευρήματα. Στην πρώτη από αυτές, στη βόρεια πλαγιά της Κεφάλας, αποκαλύφθηκε ο πλέον εκτεταμένος μέχρι σήμερα οικισμός της Κρήτης της ΠΜ Ι, και μάλιστα σε στρωματογραφική συνάφεια με κτήρια της τελικής Νεολιθικής, από τα οποία προήλθαν ενδείξεις μεταλλουργίας (εικ. 1). Η μελέτη και δημοσίευση του μοναδικού αυτού συνόλου για την πρώιμη ιστορία της Κρήτης έχει παραχωρηθεί στον Δρ. Γ. Παπαδάτο (Papadatos 2007α). Η τελική δημοσίευση, που βρίσκεται σε προχωρημένο στάδιο, θα περιλαμβάνει και τα λείψανα ΥΜ ΙΙΙ κατοίκησης, από την ομιλούσα.

Η δεύτερη ανασκαφή των τελευταίων ετών στο λόφο της Κεφάλας Πετρά έγινε σε ιδιοκτησία γειτονική της προηγούμενης, με πολύ καλό οπτικό έλεγχο όλου του κόλπου της Σητείας. Εκεί ανασκάφηκαν εν μέρει τα λείψανα του ΥΜ ΙΙΙ οικισμού, που είχε εντοπισθεί κατά την επιφανειακή έρευνα και επίσης ήρθε στο φως και το προανακτορικό νεκροταφείο, για το οποίο η επιφανειακή έρευνα του 1986 δεν είχε προσφέρει καμιά ένδειξη. Το νεκροταφείο αποτελείται από τετράπλευρα, ταφικά κτήρια, του τύπου των Τάφων - Οικιών, όπως ήταν ο κανόνας για την ανατολική Κρήτη την εποχή αυτή (εικ. 1). Και τα πέντε από αυτά που ερευνήθηκαν μέχρι σήμερα χρονολογούνται στο τέλος της Προανακτορικής (για τον Πετρά) περιόδου, τη ΜΜ ΙΒ–ΙΙΑ. Το νεκροταφείο βρίσκεται σε υψηλό και εκτεταμένο πλάτωμα της Κεφάλας, στα ανατολικά του οικισμού και του ανακτόρου, σε άμεση οπτική επαφή με αυτά. Η ακριβής έκταση του νεκροταφείου και η χρονική του διάρκεια δεν έχουν ακόμα προσδιορισθεί με ακρίβεια, έχουν όμως εντοπισθεί πέντε ταφικά κτήρια. Είναι πολύ πιθανό ότι υπάρχουν περισσότερα.

Τα ταφικά κτήρια καταλαμβάνουν επιφάνεια περίπου 70-100 τ.μ. το καθένα. Περιλαμβάνουν έξι ή περισσότερα δωμάτια και/ή διαδρόμους, θεμελιωμένα απευθείας στο φυσικό βράχο, τα οποία παρουσιάζουν περισσότερες από μία αρχιτεκτονικές φάσεις, με τροποποιήσεις στην κάτοψη και προσθήκη χώρων, ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις σώζουν τις θύρες τους. Η ανασκαφή προσέφερε επίσης ενδείξεις για ένα υπαίθριο χώρο, όπου είχαν αποτεθεί αγγεία, καθώς και για ένα πιθανό περίβολο. Η αρχιτεκτονική και η διευθέτηση των ταφικών κτισμάτων του Πετρά είναι συγκρίσιμη, αλλά όχι όμοια, με αυτές άλλων γνωστών νεκροταφείων αυτού του τύπου στην ανατολική Κρήτη, όπως των Γουρνιών, του Μόχλου και του Παλαικάστρου (Soles 1992). Ένα από τα ταφικά κτήρια έχει πλέον ανασκαφεί ολοκληρωτικά, ενώ άλλα τέσσερα σε σημαντικό βαθμό. Όπως προαναφέρθηκε, όλα τα μέχρι σήμερα ευρήματα, που βρέθηκαν στη θέση τους μέσα στους τάφους, χρονολογούνται προς το τέλος της Προανακτορικής περιόδου (ΜΜ Ι-ΙΙΑ).

Αντίθετα, όμως, ως προς την έναρξη χρήσης του χώρου σε πρωιμότερη της ΜΜ Ι περίοδο αποκαλύφθηκαν σημαντικότατες ενδείξεις.

Καταρχήν η εύρεση, σε διαταραγμένα στρώματα εκτός των ταφικών κτηρίων, τεσσάρων κομματιών μαρμάρινων, εισηγμένων, κυκλαδικών ειδωλίων, προσφέρει σημαντική ένδειξη για τη χρήση του χώρου στην ΠΜ περίοδο (εικ. 2). Πρόκειται για Πρωτοκυκλαδικά ΙΙ δείγματα, συγκρίσιμα με τα γνωστά του νεκροταφείου των Αρχανών, τα οποία ανεβάζουν σημαντικά τον αριθμό των

εισηγμένων, κυκλαδικών ειδωλίων στην Κρήτη (Papadatos 2007β). Ιδιαίτερα αξιοσημείωτο είναι ότι ένα από αυτά, από το οποίο σώζεται το κεφάλι και τμήμα του λαιμού, υπολογίζεται ότι έφθανε σε ύψος τα 58-60 εκ. Πρόκειται για τα πρώτα κυκλαδικά ειδώλια από ανασκαφικό περιβάλλον στην ανατολική Κρήτη και έχουν ιδιαίτερη σημασία, καθώς δηλώνουν, αφενός ότι οι σχέσεις της περιοχής του κόλπου της Σητείας με τις Κυκλάδες συνεχίσθηκαν μετά το τέλος της χρήσης του γειτονικού νεκροταφείου της Αγίας Φωτιάς (Davaras & Betancourt 2004) στις αρχές της ΠΜ ΙΙ (υπενθυμίζεται ότι στο νεκροταφείο της Αγίας Φωτιάς δε βρέθηκαν κυκλαδικά ειδώλια), και αφετέρου ότι πιθανότατα αρχικά υπήρξαν ένας ή περισσότεροι τάφοι ή τουλάχιστον ταφές της ΠΜ ΙΙ στο νεκροταφείο του Πετρά.

Εξαιρετικής σημασίας πάντως εύρημα, και κυρίως απόδειξη ότι το προανακτορικό νεκροταφείο του Πετρά ξεκινούσε ήδη από την ΠΜ Ι, αποτέλεσε η σωστική ανασκαφή γειτονικής ιδιοκτησίας, επίσης στη δυτική πλαγιά του λόφου, λίγο χαμηλότερα από την προηγούμενη, η οποία αποτελεί το αντικείμενο του παρόντος άρθρου (εικ. 1). Η βραχοσκεπή αυτή βρίσκεται περίπου 50 μ. νότια των ταφικών κτηρίων, σε μια ιδιοκτησία που περιλαμβάνει και άλλα, ανάλογα κοιλώματα του βράχου, τα οποία εξαιτίας της πολύ πυκνής, θαμνώδους βλάστησης και πεσμένων λίθων δεν είχαν ερευνηθεί κατά την εποχή της επιφανειακής έρευνας. Υπήρχε πάντως η υποψία ότι οι βραχοσκεπές αυτές, καθώς είναι ορατές από μακριά και έχουν οπτική επαφή με τη μινωική πόλη και το ανάκτορο, θα είχαν πιθανώς χρησιμοποιηθεί για ταφές. Όπως είναι γνωστό, στην ανατολική Κρήτη ταφές σε φυσικές σπηλιές γίνονταν ήδη από τη Νεολιθική περίοδο και μέχρι τουλάχιστον τον 7ο αι. π.Χ.

Η βραχοσκεπή ερευνήθηκε το 2006, και ήδη έχει ολοκληρωθεί η συντήρηση και η προκαταρκτική μελέτη των κινητών της ευρημάτων. Η ανασκαφή είχε σωστικό χαρακτήρα, ως προς την ανάγκη άμεσης επέμβασης, αλλά έγινε με συστηματικό τρόπο και ιδιαίτερα λεπτομερή τεκμηρίωση (εικ. 3). Κατά την αρχική αυτοψία διαπιστώθηκε η ύπαρξη κομματιού μεγάλης ΜΜ Ι λάρνακας[2], όμοιας με αυτές του νεκροταφείου, και μερικών οστών στην επιφάνεια του εδάφους στο εσωτερικό της βραχοσκεπής. Μετά την αφαίρεση της πυκνής βλάστησης και του κομματιού της λάρνακας, αποκαλύφθηκαν ανθρώπινα οστά, πολύ καλής διατήρησης και μερικά αγγεία. Η είσοδος είναι στα δυτικά και αντικρύζει το λόφο, όπου βρίσκεται ο οικισμός και το ανάκτορο του Πετρά. Οι σωζόμενες σήμερα διαστάσεις της βραχοσκεπής είναι 4,5 x 3,5 μ. Το εσωτερικό της έχει έκταση περίπου 10 τ.μ., ενώ το βάθος της επίχωσης ήταν κατά μέσο όρο 1 μ. Την εποχή της χρήσης της η βραχοσκεπή ήταν βαθύτερη, όπως δείχνει μεγάλο τμήμα βράχου που έχει καταπέσει εμπρός από την είσοδό της, κάτω από το οποίο σωζόταν αρχαιολογική επίχωση, βάθους περίπου 1 μ., όμοια με αυτήν της υπόλοιπης βραχοσκεπής, η οποία ανασκάφηκε το 2009.

Ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί για δευτερογενείς ταφές, δηλαδή για την απόθεση του υλικού από τον καθαρισμό ενός ή περισσότερων ταφικών κτηρίων, σε μια ή περισσότερες ευκαιρίες (εικ. 4). Η χρονολόγηση των ευρημάτων

[2] Η λάρνακα αυτή αποτελεί *terminus ante quem* για την ταφική χρήση της βραχοσκεπής.

προσφέρει σημαντικά, νέα στοιχεία, όχι μόνο για τη διάρκεια χρήσης του νεκροταφείου του Πετρά, αλλά και γενικότερα για την ιστορία και τις εξωτερικές σχέσεις της περιοχής του κόλπου της Σητείας, καθ' όλη τη μακρά διάρκεια της Προανακτορικής περιόδου. Μεταξύ των οστών και των λοιπών ευρημάτων στην επίχωση της βραχοσκεπής υπήρχε ελάχιστο χώμα, δείχνοντας πιθανότατα ότι οι αποθέσεις στο σπήλαιο έμεναν αρχικά ακάλυπτες ή τουλάχιστον καλύπτονταν πολύ πρόχειρα (εικ. 5). Η έρευνα απέδωσε σημαντική και πολύτιμη ποσότητα οστεολογικού υλικού, συμπεριλαμβανομένων 95 κρανίων. Η ανθρωπολογική μελέτη, που ξεκίνησε το 2008, από τη Δρ. Σεβαστή Τριανταφύλλου (βλ. επίμετρο), δε φαίνεται να αποδεικνύει ότι στη σπηλιά είχαν γίνει αρχικά πρωτογενείς ταφές, οι οποίες παραμερίσθηκαν για να χρησιμοποιηθεί στη συνέχεια ως οστεοφυλάκιο. Πάντως, η ανθρωπολογική μελέτη εντόπισε μερικά αρθρωμένα οστά και ακόμα υπήρχαν στη σπηλιά ελάχιστα αγγεία, τα οποία έχουν παράλληλα στο γειτονικό οικισμό της τελικής Νεολιθικής και πρωιμότατης φάσης της ΠΜ Ι.

Τα ευρήματα ήταν πολλά και αρκετά από αυτά εξαιρετικής ποιότητας, με ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα χρονολόγηση. Τα πήλινα αγγεία έφθαναν τα 100 (εικ. 6-9), και τα λίθινα τα πέντε (εικ. 10), καλύπτοντας τις φάσεις από την ΠΜ Ι μέχρι την ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ Ι. Στην τελευταία αυτή φάση χρονολογούνται τα παλαιότερα ευρήματα, που βρέθηκαν κατά χώραν στους τάφους – οικίες.

Σημαντική είναι η εύρεση αγγείων κυκλαδικού τύπου, μεταξύ των οποίων και εισηγμένα (εικ. 11-12), όμοια με αυτά του γειτονικού νεκροταφείου της Αγίας Φωτιάς, που δείχνουν ότι, ανεξάρτητα από την κατά πάσαν πιθανότητα παρουσία κυκλαδιτών στο γειτονικό οικισμό της Αγίας Φωτιάς, ο Πετράς πρέπει να προστεθεί στις γνωστές θέσεις της βόρειας Κρήτης, όπου έχουν βρεθεί αντικείμενα κυκλαδικής προέλευσης, κυρίως κεραμική (Papadatos 2007β), αλλά και μέταλλα, ιδιαίτερα ασήμι (βλ. παρακάτω).

Εξάλλου, η συνέχεια χρήσης της σπηλιάς και στη Νεοανακτορική περίοδο, αν και με διαφορετική λειτουργία, δηλώνεται από την εύρεση μιας τελετουργικής ΥΜ Ι πρόχου (εικ. 13) και ενός κωνικού κυπέλλου, σχεδόν στην επιφάνεια. Επομένως, και την εποχή αυτή, όχι μόνον η θέση του αρχαίου τότε νεκροταφείου ήταν γνωστή, αλλά είχε διεξαχθεί τουλάχιστον μια τελετουργία προς τιμήν των προγόνων.

Ο πλούτος και η ποικιλία των ευρημάτων της βραχοσκεπής συμπληρώνεται με 10 αργυρά αντικείμενα και κοσμήματα της ΠΜ Ι περιόδου και 7 χάλκινα αντικείμενα της ΠΜ Ι έως και ΜΜ Ι, μεταξύ των οποίων ένα φυλλόσχημο εγχειρίδιο, 6 λίθινες χάνδρες, πολλά όστρεα και οψιανοί, καθώς και 4 τμήματα από χρυσά κοσμήματα ή ταινίες. Σημαντικότατες για την εποχή και την περιοχή είναι εξάλλου δύο λίθινες και ιδιαίτερα τρεις οστέινες σφραγίδες, οι οποίες δείχνουν τη σχέση της περιοχής του κόλπου της Σητείας με την κεντρική Κρήτη στην Προανακτορική περίοδο (εικ. 14).

Πολλά και συναρπαστικά είναι τα ερωτήματα που προκύπτουν από τη νέα αυτή έρευνα. Ίσως το σημαντικότερο από αυτά, για το οποίο δυστυχώς δεν έχουμε ακόμα απάντηση, είναι η σύνδεση του ταφικού αυτού συνόλου με την αντίστοιχη θέση κατοίκησης. Καταρχήν πρέπει να διευκρινισθεί ότι η κεραμική τύπου Αγίας Φωτιάς δε συνδέεται με τον οικισμό του γνωστού νεκροταφείου, το οποίο απέχει 4 χλμ. Επομένως, το πρωτομινωικό υλικό προέρχεται από ένα

άλλο οικισμό της ίδιας εποχής στην περιοχή του Πετρά, οι κάτοικοι του οποίου είχαν πρόσβαση σε κεραμική κυκλαδικής προέλευσης, καθώς και σε κρητικές μιμήσεις κυκλαδικών αγγείων.

Επομένως:

- Υπήρξε ένας οικισμός της ΠΜ Ι-ΙΙΑ στην Κεφάλα που δεν έχει εντοπισθεί ακόμα;
- Ή πρόκειται ίσως για άλλο οικισμό, που βρισκόταν στο Λόφο Ι του Πετρά, ο οποίος δεν έχει ακόμα εντοπισθεί, παρά τις στρωματογραφικές τομές, του οποίου η πρωιμότερη οικιστική φάση ήταν η ΠΜ ΙΙ με χαρακτηριστική κεραμική Βασιλικής;
- Τα τρία κυκλαδικά ειδώλια, αν υποτεθεί ότι πράγματι προέρχονται από τάφους, ανήκαν σε κατοίκους αυτού του υποθετικού, άγνωστου προς το παρόν οικισμού; Πρόκειται λοιπόν για ένα δεύτερο οικισμό με κάποιου είδους σύνδεση με τις Κυκλάδες, ο οποίος, όμως χρησιμοποιήθηκε για μακρότερο χρονικό διάστημα από όσον ο οικισμός στον οποίο ανήκε το νεκροταφείο της Αγίας Φωτιάς;
- Τέλος, ποια ήταν η σχέση του πρώιμου αυτού οικισμού με τον οικισμό του Λόφου Ι, ο οποίος συνέχισε να κατοικείται για πολλούς αιώνες και μετεξελίχθηκε σε ανακτορικό κέντρο;

Το γεγονός, πάντως, της τελετουργικής -προφανώς- απόθεσης των δύο ΥΜ Ι αγγείων στο σπήλαιο δείχνει ότι οι κάτοικοι του νεοανακτορικού Πετρά, όχι μόνον γνώριζαν την ύπαρξη του αρχαίου (τότε) νεκροταφείου, αλλά αισθάνονταν πως είχαν κάποιας μορφής σύνδεση ή σχέση με τους χρήστες του. Πάντως, φαίνεται ότι, κατά πάσαν πιθανότητα, η απόθεση των δύο τελετουργικών αγγείων αποτέλεσε μεμονωμένο επεισόδιο, αν και αυτό μένει να διευκρινισθεί με απόλυτη ασφάλεια μετά την ολοκλήρωση της μελέτης της κεραμικής.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

REPORT OF HUMAN BONE PRELIMINARY WORK IN 2008

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ ΣΕΒΑΣΤΗ

ΠΑΝ/ΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

1. Introduction: Archaeological Background

In 2006, a rescue excavation on the west slope of the Kephala hill recovered a new burial site located in a rock shelter. The rock shelter is situated some 50 m south to the cemetery of the House tombs and its entrance is facing the palace and the settlement of Petras. The cave was found unplundered and without any later disturbances. Systematic excavation of the rock shelter provided a large quantity of human skeletal remains and grave goods of various materials in very good condition consisting mainly of clay and stone vases, silver and bronze objects, two stone and three bone seals, stone beads - some were recovered in wet sieving of human bone material - shells, obsidian blades and four fragmentary golden bands. It is significant to note the presence of Cycladic-type vases along with imported ones identical to those excavated at the nearby Agia

Photia cemetery suggesting that the Cycladic influence in the area of the Siteia bay was more extensive than it was believed to date. The use of the rock shelter extends from the EM I to the MM IB-IIA periods and overlaps with the use of the nearby cemetery of the House tombs. The use of both burial sites appears to have stopped at the date of the foundation of the palace (Tsipopoulou *unpublished manuscript*). The human skeletal remains consist of very thick deposits of fragmentary bone material in very good preservation extending at an area of 10 square meters which were covered by a very thin layer of soil suggesting the intense and continuous use of the disposal area possibly for secondary burials. The skeletal remains were systematically collected and well documented during excavation and they are currently housed in 22 crates at the Museum of Siteia (temporary removal at the INSTAP Study Center, Pacheia Ammos).

2. Previous Studies of Human skeletal Remains in Crete

Although there is a large number of excavated Minoan burial assemblages, there is a remarkable lack of studies of the human remains from them. This is partly due to the state of preservation of the human bones, and to a certain degree to the treatment of the deceased often involving multiple re-openings of the tomb as well as repeated removals of the human bone material. Moreover, most of the tombs' excavations took place either many years ago when the systematic collection of the human material was very limited or they have suffered badly from modern looting, resulting in the complete disturbance of the burial context. It is only recently that tholos tomb Gamma in Archanes (Triantaphyllou 2005) and the two tholoi tombs of Moni Odigitria in Mesara plain (Triantaphyllou *in print a*) offered the opportunity for a thorough study of the human remains suggesting the potential of recording and interpreting skeletal remains from similar contexts recovered in a commingled state of disposal.

Earlier work on prehistoric skeletal assemblages has been on the Early and Middle Minoan periods (EM I/MM II at Pseira (Arnott 2003); MM I at Pezoules Kephala Kato Zakro (Becker 1975); and MM III at Knossos (Carr 1960); and the Late Minoan period (LM III at Khania (Hallager & McGeorge 1992). McGeorge has contributed mainly to the study of human remains on Crete using a purely physical anthropological approach with limited reference to aspects related to the treatment of the deceased and on a relatively broad scale on much of the island. Much of her work therefore has focused on the discussion of broad thematic topics such as the stature or the mean life expectancy of the Minoans (McGeorge 1988 and 1989). More recently, she is responsible for a number of ongoing projects, e.g. the study of the EM Agia Photia cemetery population and the EM/MM Hagios Haralambos burial cave (McGeorge *in print*) which await for final publication. The latter which is a greek-american collaboration presents many similarities as regards the way of the disposal of the human remains and the type of the grave goods to the Kephala-Petras rock shelter. Besides, more recently, chemical analyses with a special focus on stable isotope analysis of carbon and nitrogen for the reconstruction of Minoan diet (Tzedakis &

Martlew 1999) and a strontium analysis for the exploration of the biological affinities of Cretan populations during the Bronze Age (Nafplioti 2007 and 2008) have been applied on Minoan skeletal assemblages.

3. Preliminary Results

In March and April 2008, the human bone material was cleaned with soft brush and water by Eleftheria Tsichli, MA candidate, Aristotle University of Thessaloniki at the INSTAP Study Center at Pacheia Ammos, eastern Crete. At a later stage, in May 2008 (two weeks), Dr. Sevi Triantaphyllou sorted the human bone material in major anatomical units: Cranial bones (3 crates), Mandibles/maxillae/teeth (1 crate), Clavicles/scapulae (1 crate), Humeri (1 crate), Ulnae (1 crate), Radii (1 crate), Hand/Foot bones (1 crate), Vertebrae (1 crate), Ribs (1 crate), Os coxae (1 crate), Femora (3 crates), Tibiae (2 crates), Fibulae/Patellae (1 crate) and Unidentified bone fragments (4 crates). Sorting of the skeletal material will facilitate next stage of macroscopic study which will involve detailed recording of identified bone fragments by side, sex and age category.

Skeletal assemblages coming from multiple burials and commingled bone remains, such as the human bones of the rock shelter, offer a unique opportunity to shed some light on issues related to the treatment of the deceased, the practices associated with the burial, re-burial and multiple use of the disposal area as well as on biological parameters such as the demographic picture of the population – minimum number of individuals buried, sex and age groups – and its health and dietary status, as well as the physical activities engaged in during life. The study and analysis of commingled human remains differs from that of individual articulated skeletons involved in single episodes of primary burial.

In particular, issues which will be explored extensively in this project and have been partly seen throughout the first stage of investigation include:

A) The occurrence of *primary burials or semi-articulated anatomical units* which will provide information on mortuary activities taken place after the burial of the deceased. Preliminary work on the material as well as careful observation of the photographic archives reveals that the skeletal remains of the rock shelter represent mainly products of secondary treatment. Taphonomic factors related to intense fragmentation suggest that removal of the bone material from their original disposal area took place after the remains were skeletonised and turned into dry bones. There is no strong evidence of complete articulated skeletons but there is some evidence of articulated anatomical units of adjacent bones e.g. forearm (radius & ulna), foot/hand, lower skeleton, lumbar vertebrae/sacrum etc. Partial decomposition of soft tissue in these remains resulted to better preservation and completeness of the bone material providing often complete bones which can give measurements for stature estimation. Anatomical units tend to appear more frequently in Trench 3, Group 19 which is located at the western section of the excavated area. This picture needs further investigation in order to verify whether semi-articulated anatomical units consist scattered remains or remnants of initially articulated burials.

B) The occurrence of *preferential selection of certain bone categories* e.g. skulls and/or long bones as opposed to small bones which are usually lacking from secondary disposal of human remains. This is particularly significant considering that at the same time the nearby cemetery of the house tombs was also in use. Preliminary investigation reveals that there is no particular selection of anatomical units and therefore all bone categories are included in the skeletal assemblage including small bones (hand/foot bones, phalanges), vertebrae and rib fragments. Long bones are over-represented as it is the norm in commingled assemblages due to robusticity and therefore high resistance to extrinsic factors such as removal during secondary treatment.

C) Accessibility to the rock shelter of *certain age and/or sex categories*. Preliminary investigation shows that all age categories and both sexes were disposed in the rock shelter including perinatal or newborn babies and early infants. This picture is consistent with the idea that skeletal remains represent population groups linked with family relations rather than population segments based on age and/or sex divisions.

D) The character of the deposition of the human skeletal remains whether they represent *one single episode or multiple episodes* reflecting therefore different times of visits by the relatives of the deceased. It is interesting to point out here the exceptionally remarkable evidence of ritual activity which appears to have taken place during the Neopalatial period and was consisting of a libation jug and a conical cup (Tsipopoulou *unpublished manuscript*) placed together with an articulated left side lower limb (pelvis, femur, tibia and fibula, foot), according to the preliminary investigation. There is a number of cranial and post-cranial bone fragments with clear evidence of burning on the bone surface. Burnt human bones are well known from pre-palatial skeletal assemblages of Mesara tholoi e.g. Moni Odigitria, tholos A and B (Triantaphyllou *in print a*), and they represent remnants of the fumigation of the tholos, a practice which is usually associated with the symbolic and practical clearance of the floor of the earlier human remains and its preparation for the deposition of the new incomers. Considering that fumigation activities represent single episodes, it is interesting to note that burnt bones were found scattered in several layers of the rock shelter and not in certain areas. This picture would suggest that burning of bones – or burial deposit - did not probably take place within the rock shelter and reinforces the idea of the skeletal assemblage representing one-off episode of deposition of extremely careful and sophisticated cleaning of the floor of the initial disposal area of the deceased. At this point, it is important to mention the occurrence of a number (69 small plastic bags) of stratified – and not intrusive - animal bones sorted out from the human skeletal remains which gave no evidence of burning, except for one case only. The study of this material is extremely crucial in the discussion of activities associated with the memory of the deceased such as *funerary meals* taken place during burial and/or reburial.

E) The *health and oral status of the deceased* as well as *diet*. Preliminary investigation gave evidence of pathological conditions commonly

found in prehistoric assemblages in the prehistoric Aegean such as different types of arthritis and vertebral arthritis, long term healed fractures especially on ribs - there is an overall lack of cranial injuries – non specific infections and in particular periostitis on lower limbs, cribra orbitalia and porotic hyperostosis associated with anaemia, caries and teeth lost prior to death. There is also one case of an adult female with possible artificial cranial deformation resulting to a long-shaped head. Cranial deformation appears to be a common phenomenon in Neolithic and Bronze Age populations at Cyprus while its occurrence in the prehistoric Aegean is rare. Further reading and research for parallels of artificial cranial deformation on the island of Crete and the Aegean will help us in understanding the identity or social status of this particular individual in the Minoan society. Furthermore, the same individual with the deformed skull gave evidence of trephination – small opening on the sagittal suture of the parietals - but the individual seems to have died shortly after the operation. Also, there is one case of a symmetrical rounded cranial fragment with very sharp edges, which may consist the split-off cover of a trephination – there is a similar case from 51Myc skeleton, the Grave Circle B at Mycenae.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Τσιποπούλου, Μ., 2007. Το Προανακτορικό νεκροταφείο του Πετρά Σητείας. Πρώτες πρατηρήσεις. Στο: Κύκλος Διαλέξεων *«Μινωικό Σεμινάριο»*, 2-3-2007, www.minoanseminar.gr.

Τσιποπούλου, Μ., 1990. Νέα στοιχεία για τη μινωική κατοίκηση στην περιοχή του κόλπου της Σητείας. *Πεπραγμένα Στ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Α2. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «ο Χρυσόστομος», σ. 305-321.

Arnott, R., 2003. The human skeletal remains. Στο: P.P. Betancourt & C. Davaras (επιμ.), *Pseira VII: The Pseira Cemetery 2. Excavation of the Tombs*. Philadelphia: INSTAP Academic Press, σ. 153-163.

Becker, M.J., 1975. Human skeletal remains from Kato Zakro. *AJA*, 79, σ. 271-276.

Buikstra, J.E. & Ubelaker, D.H. (επιμ.), 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archaeological Survey Research Series 44. Fayetteville: Arkansas Archaeological Survey.

Carr, H.G., 1960. Some dental characteristics of the Middle Minoans. *Man*, 156, σ. 119-122.

Davaras, C. & Betancourt, P.P., 2004. *The Hagia Photia Cemetery I. The Tomb Groups and Architecture*. Philadelphia, PA: INSTAP Academic Press.

Hallager, B.P. & McGeorge, P.J.P (επιμ.), 1992. *Late Minoan III burials at Khania: the tombs, finds and deceased in odos Palama*. SIMA XCIII. Göteborg: P. Åströms Förlag.

McGeorge, T., *υπό έκδοση*. Trauma, surgery and (pre-) historical events. *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*.

McGeorge, T., 1989. A comparative study of the mean life expectancy of the Minoans. *Πεπραγμένα Στ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Α1. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «ο Χρυσόστομος», σ. 419-428.

McGeorge, T., 1988. Μυθικοί πυγμαίοι και γίγαντες: νέα στοιχεία για το ύψος των μινωιτών. *Κρητική Εστία*, 2, περίοδος Δ', σ. 10-18.

Nafplioti, A., 2008. Mycenaean political domination of Knossos following the Late Minoan IB destructions on Crete: negative evidence from strontium isotope ratio analysis ($^{87}Sr/^{86}Sr$). *JAS*, 35, σ. 2307-2317.

Nafplioti, A., 2007. *Population Bio-Culutral History in the South Aegean during the Bronze Age*. Διδακτορική διατριβή. Southampton: University of Southampton.

Papadatos, Y., 2007α. The beginnings of metallurgy in Crete: new evidence from the FN-EMI settlement at Kephala Petras, Siteia. Στο: P.M. Day & R.C.P. Dooman (επιμ.), *Metallurgy in the Early Bronze Age Aegean*. Sheffield Studies in Aegean Archaeology. Oxford: Oxbow Books, σ. 154-167.

Papadatos, Y., 2007β. Beyond culture and ethnicity: a new look at material culture distribution and inter-regional interaction in the Early Bronze Age Southern Aegean. Στο: S. Antoniadou & A. Pace (επιμ.), *Mediterranean Crossroads*. Αθήνα: Ίδρυμα Πιερίδη, σ. 419-452.

Soles, J.S., 1992. *The Prepalatial Cemeteries at Mochlos and Gournia and the House Tombs of Bronze Age Crete*. Hesperia Supplement 24. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.

Triantaphyllou, S., *υπό έκδοση α*. The human remains. Στο: K. Branigan & A. Vassilakis (επιμ.), *Moni Odigitrias: the Prepalatial Tombs*. New York: INSTAP Academic Press.

Triantaphyllou, S., *υπό έκδοση β*. Living with the dead: a consideration of mortuary practices in the Greek Neolithic. Στο: V. Isaakidou & P. Tomkins (επιμ.), *Rethinking the Cretan Neolithic*. Sheffield Studies in Aegean Archaeology. Oxford: Oxbow Monographs.

Triantaphyllou, S., 2005. The human remains. Στο: Y. Papadatos (επιμ.), *Tholos Tomb Gamma*. New York: INSTAP Academic Press, σ. 66-75.

Tsipopoulou, M., *υπό έκδοση*. Pottery of Cycladic type and/or provenance from the rock shelter at Kephala Petras. Στο: *Τιμητικός τόμος για του καθηγητή Κ. Δαβάρα*.

Tsipopoulou, M., 2007α. The Central Court of the Palace of Petras. Στο: P.P. Betancourt, M.C. Nelson & H. Williams (επιμ.), *Krinoi kai Limenes. Studies in Honor of Joseph and Maria Shaw.* Philadelphia: INSTAP Academic Press, σ. 49-59.

Tsipopoulou, M., 2007β. *Burial Cave-Rock Shelter Kephala-Petras.* Ανέκδοτο χειρόγραφο (Unpublished manuscript).

Tsipopoulou, M. & Vagnetti, L., 1997. Workshop attributions for some Late Minoan III east Cretan larnakes. Στο: R. Laffineur & P.P. Betancourt (επιμ.), *Τέχνη. Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference. Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996.* Aegaeum 16. Liège & Austin: Université de Liège & University of Texas at Austin, σ. 473-479.

Tzedakis, Y. & Martlew, H. (επιμ.), 1999. *Minoans and Mycenaeans: Flavours of their Time: National Archaeological Museum, 12 July - 27 November 1999.* Catalogue Exhibition. YP.PO. – National Archaeological Museum. Athens: Kapon.

A Prepalatial Burial Rock-Shelter at Petras, Siteia

A Preliminary Report

Tsipopoulou Metaxia

A rock-shelter on the west slope of the Kephala Hill at Petras Siteia is presented here, which was part of the Prepalatial cemetery of Petras. It has received secondary burials dated to EM I-MM I and was found unplundered. Its preserved dimensions are 4.5 x 3.5 m. But was initially larger, as a part of the roofing has fallen, covering archaeological deposits.

The finds included 100 clay vases and five stone vases. Particularly important were vases of Cycladic type or origin, very similar to those uncovered in the nearby Aghia Photia cemetery. Also significant is the presence of a neopalatial libation jug, which indicates that at that time the place of the rock-shelter was known and at least one ritual activity took place. Non ceramic finds comprise 10 silver EM I items, as well as 7 bronze EM I-MM I objects, including a leaf-shaped dagger, stone beads, shells and obsidians, as well as 4 fragments from gold bands. Very important were two stone and three bone seals, with good parallels in central Crete.

Εικ. 1. Ο λόφος Κεφάλα από τα βόρεια. Διακρίνονται ο οικισμός της τελικής Νεολιθικής, το νεκροταφείο και η ταφική σπηλιά.

Εικ. 2. Τμήμα μαρμάρινου, εισηγμένου, πρωτοκυκλαδικού ειδωλίου.

Εικ. 3. Η είσοδος της ταφικής σπηλιάς από τα νοτιοδυτικά.

Εικ. 4. Ανασκαφή της σπηλιάς. Διακρίνονται δύο αγγεία ρυθμού Βασιλικής.

Εικ. 5. Ανασκαφή της σπηλιάς. Διακρίνονται ΠΜ Ι και ΙΙ αγγεία.

Εικ. 6. ΠΜ Ι πυξίδα.

Εικ. 7. Αυγοθήκη ρυθμού Βασιλικής.

Εικ. 8. ΠΜ ΙΙΙ πρόχους λευκού ρυθμού.

Εικ. 9. ΠΜ ΙΙΙ γεφυρόστομη πρόχους.

Εικ. 10. ΠΜ ΙΙΙ λίθινη φιάλη με προχοή.

Εικ. 11. Πρωτοκυκλαδικό, μικρογραφικό αγγείο.

Εικ. 12. Πρωτοκυκλαδικό, απιόσχημο αγγείο.

Εικ. 13. Νεοανακτορική, τελετουργική πρόχους.

Εικ. 14. ΠΜ ΙΙ-ΙΙΙ οστέινη σφραγίδα.